

УДК 398.3

I. А. Швед

*д-р філал. навук, праф. каф. рускай літаратуры і журналістыкі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна
e-mail: Shved Inna@tut.by*

**ЭНТАМАЛАГІЧНЫ КОД
ТРАДЫЦЫЙНАЙ ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ: МУХА***

Артыкул прысвечаны гісторыка-генетычнаму і функцыянальна-семантычнаму даследаванню вобраза мухі як чынніка энтамалагічнага кода традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў. На матэрыяле розных жанраў высветлена, што муха як нячыстае насякомае, улучанае ў быццёвую прастору чалавека, выступае найбольш сімвалічна нагружаным прадстаўніком класа негатыўна асэнсаваных лётаючых кусаючых кузурак. Гэты энтамалагічны вобраз цесна звязаны з антрапалагічным і дэманалагічным кодамі, рэпрэзентуе тэмы смерці, душы, псіхасаматычнага стану чалавека, выступае ў ролі галоўнага іранічнага персанажа з жаночай сімволікай, а таксама ўвасабляе ідэі дробнасці, мізэрнасці, бруды.

Уводзіны

Свет насякомых з'яўляецца адным з сімвалічна і аксіялагічна значных фрагментаў рэчаіснасці, як аб'ектам катэгарызацыі ды інтэрпрэтацыі, так і сродкам семіятызацыі свету адпаведна пэўнай стратэгіі. Дзякуючы важкаму ўплыву на жыццё чалавека і спецыфічнаму комплексу назіральных і прыпісаных якасцей гэтыя шматлікія прадстаўнікі фаўны семіятызуюцца, ацэньваюцца, надзяляюцца шырокім спектрам сімвалічных значэнняў і функцый, утвараючы энтамалагічны код міфапаэтычнай мадэлі свету, праз які трансліруюцца значны пласт этнакультурнай інфармацыі. «Насякомыя ў славян выступаюць ва ўсіх асноўных жанрах традыцыйнай народнай культуры – у вербальных тэкстах (павер'і, легенды, казкі, песні, замовы, загадкі, прыказкі, прымаўкі, фразеалогія і да т. п.), рытуалах, забаронах, гульнях, у сістэме прыкмет і варожбаў, сістэме снабчанняў, у аповедах пра вандроўкі душы (у яе замагільным існаванні, падчас сну, ператварэння чарадзеяў і іншых метамарфозах духаў); яны выкарыстоўваюцца таксама для прыгатавання лекаў і “зелля”» [1, с. 139]. Таму зразумела, што шматлікія аспекты семантыкі і функцыянальнасці энтамалагічных вобразаў і адпаведнай лексікі, славянскай народнай энтамалогіі неаднойчы станавіліся прадметам даследавання беларускіх і замежных лінгвістаў, этналінгвістаў, этнолагаў, фалькларыстаў, літаратуразнаўцаў. Найчасцей «энтамалагічная» праблематыка закранаецца ў сувязі з аналізам заонімаў і вобразаў жывёл у цэлым. Прыкладам могуць быць этналінгвістычныя даследаванні рускай энтамалагічнай лексікі Ю. Крывашчапавай (яна таксама склала бібліяграфію па славянскай народнай энтамалогіі, да якой мы зробім адсылку [2]).

У працах фальклорна-этналагічнага і этналінгвістычнага кірункаў даследуюцца сімволіка асобных насякомых, прадстаўленая ў розных відах і жанрах народнай культуры славян. Што да вобраза мухі, то ён разглядаўся ў працах, прысвечаных фразеалагізмам, якія змяшчаюць пэўныя энтамасемізмы. Так, у артыкуле В. Цярноўскай «Ведовство у славян. II. Бзык (мухи в голове)» [3] аналізуецца комплекс славянскіх фразеалагічных выразаў, у якіх асноўным кампанентам выступае словазлучэнне «мухі ў галаве». У сувязі з даследаваннем фразеалагічных вобразаў жывёл на семантыку вобраза мухі звярнула ўвагу Т. Валодзіна [4, с. 87–88]. Гэтаму ж вобразу прысвечаны прадстаўлены ў энцыклапедычным слоўніку «Міфалогія беларусаў» сціслы артыкул Ю. Янкоўскага

*Артыкул напісаны ў межах навукова-даследчай працы «Зоологический код белорусской традиционной духовной культуры (по записям XIX – начала XXI в.)», якая выконваецца па ДПНД «Экономика и гуманитарное развитие белорусского общества» (№ дзяржрэгістрацыі 20160897 ад 13.04.2016).

[5, с. 318–319]. Глыбока і ёміста, на аснове сучаснага метадалагічнага падыходу да вывучэння традыцыйнай заасімволікі комплекс народных уяўленняў славян пра клас насякомых рэканструюецца ў манаграфіі А. Гуры [6]. Яе асобныя часткі прысвечаны хатнім кузуркам-паразітам, насякомым, якія лётаюць і кусаюць (муха, авадзень, камар, машкара) і інш. Пры гэтым прыведзеныя ў працы А. Гуры грунтоўныя меркаванні наконт міфалагічнай сімволікі насякомых у славянскай традыцыі патрабуюць развіцця на беларускім фальклорна-этнаграфічным матэрыяле рознага характару, у тым ліку сабраным у апошнія гады ў пэўных рэгіёнах Беларусі.

Да цяперашняга часу не праведзена комплекснага этнасеміятычнага вывучэння энтамалагічнай сімволікі беларускага фальклору, рэканструкцыі энтамалагічнага кода традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў.

Мэта гэтага даследавання – этнасеміятычная характарыстыка вобраза мухі як чынніка энтамалагічнага кода традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў. Паколькі традыцыйная духоўная культура вызначаецца інтэгральнасцю і сферу функцыянавання энтамалагічнага кода традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў складаюць фальклорныя жанры, абрадавыя практыкі, лексіка і фразеалогія, гэтыя ўзаемаўзгодненыя каналы трансляцыі этнакакультурнай інфармацыі з’яўляюцца аб’ектам даследавання.

Муха разам з аваднём, камаром, машкарой у народных уяўленнях беларусаў, як і іншых славян, адносіцца да групы лятаючай і кусаючай жамяры, і нярэдка гэтыя насякомыя згадваюцца разам. Так, пра Стаўкаўскую святую крыніцу апавядаюць: «Вот раньшэ, як ездзілі старыя сюды ў лес, пакуль да гэтага леса даедуць, тут аваднёў, мух – неяк было ў лес ехаць, як толькі да гэтага месца, дзе во тут крыніца, даедуць, коні стаяць – ні аднаго: ні авадня ні камара. І сейчас – пайдзі ў лес і сколькі камароў – яны ж заядуць. А тут пастаянна, усё врэм’я тут няма ні аваднёў, ні камароў» [7, ч. 1, с. 212]. Прыведзены тэкст, акрамя ўсяго, цікавы проціпастаўленнем «святое» (крыніца) – «нячыстае» (роднасная гадам жамяра). Мухі – прывязаныя да чалавека з самага дзяцінства і да смерці насякомыя – у летнюю пару паўсюдна: і ў хаце, і ў полі – надакучалі яму (калыханка: «Брэнчы муха каля вуха, / Калыбку махаю. / А я сваю Геленачку / Шчыра кахаю» [8, с. 67]). Нярэдка можна пачуць ад інфармантаў, што раней мух было больш, чым цяпер, і яны літаральна ліплі да немаўляці, напрыклад: «Ну, був пастухом, пока малы, а послі в армію пошов, бацькове пособляв. Косылы, всё, то ж вручную. А жыто мы жалы як? Тэпэр діты годуюць, раююць, з каляскамы ходяць, і ныц. Тэпэр і мух чогось нэма. Маты возъмэ, в колышкі булы такіе плеченые. І на плечы возьме, і обід, і цэлы дэнь трэба жаты жыто. А мухы ў дытыны і на очах сядуюць, і на губах. А шо ж! У бутылочку молока возьмуць... і затым ужэ, ужэ былы. О, як мы годовалысь» (ФА*; Вялікія Радванічы, Брэсцкі р-н).

Пра тое, што муха, як і шэраг іншых насякомых, лічылася *нячыстай* кузуркай, роднаснай *гадам*, сведчаць легенды аб ператварэнні ў бусла чалавека, які не паслухаў Бога і развязаў мяшок з «нечысцю». Сярод сабраных гадаў былі мухі: «развязаў – дак з яго паўляталі мухі разныя і ўсякая нечысьць, і жабы, і вужы павыпаўзалі...» [9, с. 56]. Мухі адмыслова ўвасабляюць-абагульняюць усіх адмоўна ацэненых лётаючых і кусаючых насякомых, слова «мухі» можа ўжывацца як родавае паняцце: «Эта Бог даў мяшок мух [чалавеку]. – Дзяржы крэпка, не развязвай...» [7, ч. 1, с. 29].

Стварэнне мухі – нячыстага насякомага, якое звязана з гадамі і мае *хтанічную*, *дэманічную* прыроду, прыпісваецца *чорту*. Ён спаборнічаў з Богам у стваральнай дзейнасці і разам з іншым «гносам» зрабіў з пяску мух. Сувязь мух, як і іншых лётаючых

*ФА – Фальклорны архіў студэнцкай навукова-даследчай лабараторыі БрДУ імя А. С. Пушкіна «Фальклорыстыка і крэзнаўства» (кіраўнік – І. А. Швед).

кусаючых насякомых, у прыватнасці камароў, з гадамі выяўляецца яшчэ і ў тым, што яны пашыраюць шкодныя ўласцівасці гадаў, пераносяць на чалавека атруту. Так, на Піншчыне лічаць, што калі ўкус камара баліць, значыць перад тым ён «на гаду сідэв» [6, с. 437].

Дэманічная прырода мухі высвечваецца ў зафіксаваных на Віцебшчыне павер'ях аб тым, што ў яе можа ператварацца ведзьма, якая адбірае малако ў чужых кароў. Пры гэтым вобраз ведзьмы-мухі, як слушна адзначыў А. Гура, непасрэдна звязаны з мушыным абліччам яе душы. Распазнаць у мусе ведзьму можна па тым, што насякомае ўвесь час верціцца (вярчэнне, маятнікападобны рух – характэрная рыса паводзінаў дэманаў). Такую муху трэба злавіць, завязаць у цадзілку і павесіць ля печы – тады ведзьма будзе пакутаваць і памрэ [6, с. 438]. Паводле наратыва, занатаванага ў Чэрску, насякомага тыпу мух ці пчол раяцца над галавой жанчыны, да якой рэзка адмоўна ставяцца і якую лічаць вядзьмаркай: «По ночох мы нэ можэм спаты, бо вуна выходыць с хаты і вые як вовк, а то шэ іначый рычыць, як тая звіруга, на всю вуколыцю. Мало того, бырэ якуюсь жылізяку і стукае ею уб выдро. Кулы люды з вокон наблюдалы за гэтым всім, то давалыся дыву, бо була вуна зусім голая, без удэжы, а над гулувою як будто рій нейкіх пчл чы мух» (ФА; Брэсцкі р-н).

Муха ўваходзіць у групу гадаў (як змяя, жаба), якіх лічылася магчымым усадзіць у чалавека: «Так во з цёткай маёй было. Ёй чараўнік муху ў сярэдзіну ўсадзіў. А яна ж цяжарная была. Толькі знахар і выгнаў» [7, ч. 2, с. 54]. На Віцебшчыне запісана легенда аб ператвораных у мух ліхаманках, якія імкнуцца трапіць людзям у ежу і з ёю – у цела чалавека. Калі схопіць такую муху і ў трапачцы павесіць у дымаходзе, то ніякая ліхаманка нібыта не прыстане да чалавека [6, с. 438].

У кантэксце *мушынай інастасі душы* характэрны ўяўленні пра мушак, што раяцца высока над зямлёй, як пра душы памерлых, якіх выпусцілі пагуляць і абсохнуць. Паводле запісаў К. Машыньскага, у паўночных раёнах беларускага Палесся верылі ў існаванне нябачных душ – так званых гудцоў (ад слова «гудзец»), якія ў спякотны летні поўдзень гудуць, павіснуўшы ў паветры. Дарэчы, гудцамі (гудкамі) паводле гукапераймальнага прынцыпу называюць і палявых мух, якія быццам абвешчаюць сваім гудзеннем аб надыходзе поўдня. Гудцы згадваюцца і ў жніўнай песні: «Гудцэ гудуць, гудцэ гудуць, / А нам палуднаваць не нясуць» [6, с. 440]. Душа ў выглядзе мушкі можа з'яўляцца ў перыяд сарака дзён пасля смерці чалавека: «Як поминки робили, дак ка мне прылятае мушка. От прыляциць пэрад лицэм, лятала. Дык ета гавораць, што ета душа» [3, с. 127].

З павер'ямі пра душу-муху ўстойліва звязаны ўяўленні пра муху як вяшчунку *смерці*, у прыватнасці ў народных тлумачэннях сноў: «Допусцім, кажут, снілоса, шо мухэй, поўно на сценах мухэй – обовязково будэ смэрць у хаце. Колі прысніцца пер'е цыбулі зэлэнэнькэ, а ў ім много, много чэрвячкоў, то гэто до скоропосціжной смэрці» (ФА; Дзягелец, Бярозаўскі р-н). Пра гэта ж сведчыць і казачны матыў аб тым, як муха-драмуха (ці муха-гаваруха) і камар-піскун (ці камар Паўлуха) прыляцелі да работніка, які загінуў, ссякаючы дрэва, і зацягнулі яго на неба [6, с. 441]. «З мухай як увасабленнем чалавечай душы звязана і метафарычнае прыпадабненне людзей мухам» [6, с. 441], напрыклад: «Чалавек як муха: тут е, а тут няма» [10, с. 223]. У такіх кантэкстах актуалізуюцца таксама «тэмпаральныя прыкметы» мухі, якія ўказваюць на непрацяглы час жыцця і біялагічнай актыўнасці насякомага.

З сімвалізацыяй душы ў вобразе мухі і ўзгаданымі вышэй уяўленнямі пра муху як увасабленне дэманізаванай хваробы, якая самастойна пранікае ў цела чалавека ці якую можа ў яго ўсадзіць чараўнік, звязаны і шэраг псіхічных характарыстык чалавека, што адбілася ў фразеалагізмах і прыказках («таўкуцца мухі ў галаве», «з мухамі ў галаве», «мух ганяць» (глупства, бесталковасць), «лавіць мух», «сонная муха» (слабасць, няўважлівасць), «мухідохнуць» (сумота), «пад мухай» (нецвярозы стан), «рэзаць (біць, давіць) муху» (піць гарэлку), «мухі не пакрыўдзіць» (дабрадушнасць), «кусаецца

як асенняя муха перад здыханнем» (гнеў, злосць, раздражнёнасць), «мухі ў носе» (чарадейныя здольнасці, тайныя веды) [4, с. 87–88; 5, с. 319], між тым «кажан мае мухі ў носе» [10, с. 341], ці ў носе могуць завясціся шэршні. У палескай фразеалогіі такога тыпу з вобразам мухі карэлююць іншыя энтамалагічныя вобразы: камары, матылі, мурахі, павукі, вошы, тараканы, хрушчы, «цыркуны» («Камары таўкуцца ў галаве», «Матылі в голове кружаца, сидять», «Мурашы в голове – капуста гнила ў голове», «Павуки налезло поўну голову», «Вошы, – кають, – ў голове, цэ унутри, не зверху», «Тараканы в галаве, в галаве тараканы», «Хрущи у галаве, жуки, они ж гудять», «Не хватае в галаве десятой клёпки – цыркуны ў галаве» [3, с. 124].

Пра шалёных людзей могуць таксама казаць, што іх укусілі дурныя муха ці авадзень. У парэміях з іранічным сэнсам звяртае на сябе ўвагу і ўказанне на кручанасць, шалёнасць самой куслівай мухі: «Кручена муха укусила за вуха», «Дурная муха укусила за уха», «Шаленая муха укусила за вуха» (сувязі «муха – вуха» спрыяюць моўныя абставіны) [3, с. 120]. У пераважнай большасці такіх кантэкстаў вобраз мухі негатыўна канатаваны – гл. выразны прыклад: «Таўкуцца мухи в галаве у дурного чалавека, который гаварит плоха, делае плоха. Мухи залятели. Ах, галава два уха, а у галаве даўбуцца мухи» [3, с. 118]. Існуюць і іншыя парэміі з гэтым энтамалагічным вобразам, праз які метафарызуецца не толькі ўнутраны стан і настрой чалавека, але і яго маральна-этычныя ўстаноўкі, тэмперамент, розныя здольнасці, дакладней іх адсутнасць: «Зух супраць мух, а супраць зуха і сам муха» [9, с. 693], «Дурному і муха ў рот ляціць», «Ён і муху з носу не згоне», «Сам з муху, а сквапнасць папоўская»; пра цяжкую долю маладой замужніцы гаворыцца: «Як я была ў баценька, то я была чубаценька; дасталася да сваякрухі, то аб’елі чубок мухі» [10, с. 246, 284, 330, 58].

Муха (разам з павуком) фігуруе і ў *народна-медыцынскай* практыцы. Так, раілі: «Трэба пасцерагчы, як павук зловіць муху, узяць разам павуценне, павука і мух, скамячыць у гарэлачку, заляпіць у хлеб і даць з’есці хвораму. Як толькі ён гэта пракаўтне, дак хоньдзя з яго й выскачыць» [11, с. 241–242]. Ад катаракты «ўбачыўшы ‘павучыну’ ў такім месцы, куды не заходзіць сонца, трэба падсцерагчы, як павук зловіць муху, схопіць абодвух разам, запіхнуць у шчыльна закрытую васковую чашачку і насіць яе на хворым воку каля трох тыдняў» [11, с. 488].

Распрацавана цэлая сістэма забарон і магічных дзеянняў, скіраваная на *пазбаўленне ад мух*. Так, у Гомельскім Палесці на Каляды не вывешвалі бялізну, каб летам мухі не «навісали», а таксама хавалі сіта, каб летам не было мух (актуалізацыя семантыкі множнасці, у прыватнасці сувязі паміж мноствам дзірачак сіта і мноствам мух). Існавалі рытуальныя спосабы вывадзення і выгнання мух. Напрыклад, на Смаленшчыне пасля заканчэння жніва мух выганялі з прыгаворам «чорныя мухі з хаты, белыя ў хату», тым самым заклінаючы надыход зімы і выпадзенне снегу [5, с. 319]. Дарэчы, выраз «белыя мухі» выступае як метафара снегу: «да белых мух» ‘да першага снегу, што абапіраецца на сімвалізацыю праз гэты вобраз мноства розных аднародных прадметаў – «як мух» ‘многа’) [4, с. 88]. Несумненную цікавасць уяўляюць і ачышчальныя магічныя акты, у якіх мухі фігуруюць разам з хатнімі шкоднікамі: «Як прыдзеш з могілак пасля пахавання, дык тады, рукі ня мыўшы, нада на печы так во шураваць ніц рукамі, ды й гаворыць: “Мрыця ўсі і мухі, і крысы ў хаці, і клапы, і што там плахоа вялося. Як ета печ нема ў хаце стаіць, каб так пазанямелі і мухі, і клапы, і крысы!”» [9, с. 313].

З’яўленне мух, пік іх актыўнасці і знікненне дэтэрмінаваны календаром. Асабліва ў гэтым плане вылучаюцца Пятроўскі і Успенскі пасты (Пятроўка і Спасаўка – перыяд актыўнасці мух і іншай жамяры). На Палесці лічаць, што ў Спасаўку мухі становяцца асабліва злымі – «муха як дзеўка-векавуха» [5, с. 319]. Гэты перыяд календара адмыслова пазначаны раеннем мух: «Знаю хорошу поговорку, мой дзед казаў: “Осенню женіцца быдняк, у месніці середняк, весною богаты, а в Петрі дурноваты”. Кажа: “Мухі рояцца, на сыр садзяцца”. І мы вот аналізіравалі. Осенню бедняк, потому шо все е,

помідоры, огуркі, в Месніцы – середняк, в основном жеш под Рождество кололі, мясо своё, весною, когда ныц нема, вже все повыгребалы – богаты, а в Петрі – есцественно, дурनावаты... Жара, это ж заре в ресторанах вяселле справляюць. А в жаре скілько продуктов попортіцца. І мухі! Вот я это запомніла» (ФА; Хмелева, Жабінкаўскі р-н).

Назіранні за паводзінамі мухі, яе «тэмпаральныя прыкметы» пакладзены ў аснову шэрагу каляндарных парэмій: «Муха да Іллі кусаецца, а пасля запасаецца» (ФА; Аснежыцы, Пінскі р-н), «Вылезла зімой муха – беражы вуха» (ФА; Альшаны, Столінскі р-н). Мухі разам з камарамі фігуруюць і ў прадказаннях ураджаю. Паводле запісу з Рэчыцкага Палесся, вялізная колькасць мух і камароў прадказвае ўраджаем агуркоў і іншай гародніны [5, с. 319]. У галашэннях абыгрываецца матыў вясновай актывізацыі мошак: «Да ўжо мошкі ўсталі, / Да птушачкі прыляцелі, / А цябе няма. / А зь якога боку ждаць?..» [12, с. 574].

Муха, як і іншыя насякомыя, увасабляе ў жанрах беларускага фальклору ідэю *дробнасці, мізэрнасці*. На ўяўленні пра малы памер мухі, як і мошкі, камара, блыхі і іншых насякомых, будуюцца казачныя сюжэты ператварэння героя ў кузурку, што дазваляе яму незаўважана пранікнуць у пэўнае памяшканне. Так, у чарадзейнай казцы «Пра Іваньку-дурачка» герой, каб выканаць цяжкую задачу і трапіць да царэўны, скідваецца ваўком, голубам і «мошачкай» ці камаром: «Прыляцеў у тое царства, тады здзелаўся мошачкай і ўляцеў к царэўне. Тады здзелаўся чалавекам і гавора ёй...» [9, с. 647]. Як адзначалася, мухі асацыіруюцца з мноствам дробных аднародных аб'ектаў (сняжынкі, дзірачкі ў сідзе і інш.). У казцы «Муха-хахаўка» муха мела «кош і шэсць камароў, яна імі ездзіла», па дарозе яна назбірала ў свой кош «свершчыка-забаўку», мыш – «па паліцы скрабатуху» і жабу – «па вадзе рагатуху» [13, с. 264]. У кош да мухі па чарзе могуць сядзець свярчок, мышка, жаба і заяц. Іх перахоплівае воўк і паглынае ўсіх. Гэтая чарговасць (ад мухі да воўка) можа адлюстроўваць традыцыйную іерархію ў звярыным казачным царстве [5, с. 319].

Семіятызуюцца таксама прыкметы, якія характарызуюць паводзіны мухі. Здатнасць гэтага насякомага *ўтрымлівацца на гладкай паверхні*, перасоўвацца па сценах, столі і інш. і рабіць гэта *бяшумна* шырока абыгрываецца ў загадках тыпу: «Над намы ввэрх нагамы ходять, ны страшацца, ны бояцца. – Мухі» (ФА; Хмелева, Жабінкаўскі р-н), «Што (хто) над намі (дагары) уверх нагамі? – Муха», «Няма грэху, ды павешаны. – Муха», «Ходзіць па саломе, не шастае. – Муха» [14, с. 146]. Увага акцэнтуюцца і на *дзённай актыўнасці, надакучлівасці* мухі: «Цэлы дзень лятае, усім назалае, а ноч настане, тады перастане. – Муха» [14, с. 146]. Муха паводле інтэрактыўнай прыкметы (кусаць), якая выяўляецца пры ўзаемадзеянні з чалавекам, улучана ў вобразную сістэму прыпевак кшталту: «Я страдала две недели, / Он ко мне не подходил. / Чтобы мухи его съели, / Чтобы слопал крокодил!» (ФА; Судзілавічы, Бярозаўскі р-н).

Падабенства мухі з галоўкай забітага ў цвёрдую паверхню *цвіка* пакладзена ў аснову шматлікіх народна-біблейскіх аповедаў аб распяцці Хрыста, якія тлумачаць, чаму цыганам дазволена красці, напрыклад: «Када-та, як расьпялі Ісуса Хрыста, значыць, сказалі ўсім, шоб забівалі гвоздзя. Усе забівалі гвоздзя, а як прышоў цыган забіваць гвоздзя, там села муха. І вот сказалі, ён усю жыць красьці будзя...» [15, с. 564]. Паводле іншых версій, цыганка выдала муху за цвік [16, кн. 2, с. 409] ці, калі «расьпіналі Ісуса Хрыста, дак гэты цыган... Сказалі ўбіць ці што, так ён муху ўбіў. Ды памазаў кроўю. Дац вот ён з-за гэтага абманіў гэтых юдаў» [15, с. 564].

Жаночая сімволіка мухі актуалізуецца ў гумарыстычных песнях з матывам жаніцьбы камара на мусе (прычым, старой), якія выконваюцца перад першай шлюбнай ноччу маладых і маюць эратычны характар: «Да комар муху й ведзе / У гіцкую берлу кладзе. / – Ох, ты ж, комару-комарусеньку, / Ведзе ж мене помалюсеньку, бо я муха старая, / У мене... малая» [6, с. 447]. Нявесту і жаніха муха і камар увасабляюць у шматлікіх іншых паэтычных кантэкстах, напрыклад: «Ой, ды ў нашым сяле // Свадзьба

будзе. Гэй! Гэй! / У нашым сяле свадзьба будзе, // Комар муху сватаць будзе. Так! / Ой, ды комар муху спадабаў. Гэй! Гэй! / Комар муху спадабаў, // Гарэлкаю частаваў... упіўсь! / Ой, ды ляжыць камар / Ды не дыша. Гэй! Гэй! / Ляжыць камар ды не дыша, / Ручак, ножак не калыша. Спіць. / Ой, ды ў нашым сяле / Свадзьба будзе. Гэй! Гэй! / У нашым сяле свадзьба будзе, / Комар муху сватаць будзе. Узяў!» (ФА; Яглевічы, Івацэвіцкі р-н).

У жартоўна-парадыйных песнях, цыкл якіх у зборніку П. Шэйна вызначаецца як «Жаніцьба і смерць камара», бесклапотная «невялічка» муха, мушка – «у чыстым полі палятушка», стаўшы жонкай камарыка, праявіла сябе як нядбайная гаспадыня-няўмека («не ўмее ткаць ні прасці, да няма чым камарыка адзяваці»), і гэта ўскосна паслужыла прычынай смерці яе суджонка. Расчараваны жонкай, «з той бяды, з таго гора», ён паляцеў у поле на дуб і стаў жаліцца на свой лёс, нечакана падуў «буйны вецер» і камарык зваліўся ды забіўся. Мушка наладзіла пышнае пахаванне, як «цару-палкоўніку»: «Хто ідзе, хто ідзе, / Той пытае: / – Што ж бо гэта / За пакойнічак? / – Гэта мушкі зелянушкі / Палюбоўнічак» [8, с. 250–251]. У варыянце песні муху называюць бесціяй, якая «па двару літавала, // Ў пограбе муха зімавала, // З гарлачыкаў вяршыначкі знімала, // Тым яна камарыка прапітала». Раскормлены мухай камар паляцеў «ў чыста поле», дзе і знайшоў сваю смерць [8, с. 252]. Акрамя таго, што муха выяўляецца як жонка камара, яна можа выконваць функцыю яго маці (адпаведна муха-маць ладзіць пахаванне камара): «Сядзіць камар на дубачку, / На зялененькім лісточку. / Сядзіць камар, напявае, / Чорных мушак забаўляе. / Наляцела злая бура, / Камарычка з дуба здула. / Трашчыць, верашчыць – / Камар з дуба ляціць. / Упаў камар на падмосце, / Разбіў, струшчыў рэбры-косці. / Прыляцела муха-маці, / Стала думаць і гадаці, / Як камара пахаваці. / З дуба трунку змайстравала, / Красным шоўкам вышывала, / Залатымі бляшкамі выбівала, / У край дарожкі пахавала. / Хто ні едзе, ні мінае, / Ля магілы, усё пытае: / – Што ж тут ляжыць за пакойнік: / Ці генерал, ці палкоўнік? / – Старой мухі палюбоўнік» (ФА; Лыскава, Пружанскі р-н).

У іншых жартоўных песнях з матывам «насякомае парыцца ў лазні, падае з паліцы і забіваецца» чаргуюцца вобразы кузурак, якія надзелены жаночай сімволікай, не пазбаўлены эратычнай канатацыі і ўвасабляюць бруд, нечысціню: муха, вош, блыха (тады персанаж з мужчынскай сімволікай – камар – топіць лазню), напрыклад: «Камар лазню тапіў, / Муха парылася. / Дылі-дылі-дылі, / Го-ца-ца-ца, / Ой, дыль-дыль-дыль, / Го-ца-ца. / Да з палка звалілася / І на смерць забілася. / Едзе жук да папа, / Да запечнага клапа. / А поп часу не мае, / Прусака спавядае. / Прэ блаха на мышы, / Ужо муха без душы. / Пакуль муху памылі, / Пук лучыны спалілі. / Пакуль муху прыбралі, / Певуны запяялі» [8, с. 232].

Вобраз мухі-гаспадыні абыгрываецца ў шматлікіх песнях, напрыклад, у купальскай песні яна варыць абед і адпаведна завецца варухай: «Ішла Купалка сялом, сялом, / Купала, Купала. / Закрыўшы вочкі пяром, пяром, / Купала, Купала. / Сталі людзі дывытыся, / Стала Купалка сварытыся: / – Якія вы, людзі дзіўныя, / Я ж відзела дзіва дзіўнейшае: / Шчо ў балоце на калодзе / Вэсна-красна кросны ткала, / А муха-варуха абед вара. / А мышка на палічцы крупкі дзярэ. / Так ва ўсёй хатцы парадак ідзе. / Купала, Купала» (ФА; Кустын, Брэсцкі р-н). Выява дзейнасці мухі, як і іншых персанажаў, уключана тут у матыў дзіва. Вобраз мухі фігуруе і ў карцінах замешвання цеста [8, с. 300], нарыхтоўкі сена («Стары заяц сіно косыць, / А ліса згрыбае, / Муха сіно к возу носыць, / А камар кідае» (ФА; Татарнавічы, Драгічынскі р-н); муха носіць дзіравую торбу з пшаном («Ходзіць муха па гарэ, / Носіць сумку ў рукаве, / А сумка худае, / Па гарэ пшано ўцякае» (ФА; Заполле, Івацэвіцкі р-н)) і інш.

Часта ў паэтычных тэкстах муха не гатуе ежу, а псуе яе, дзеля забавы выварочвае посуд з півам, харчам, як у калядцы: «Скакаў сытік той по смітнычку, коляду, / Выскакаў собэ трэ колосыкы, коляду / Наварыў собэ тры кодзі пэва, коляду, / Позбыраў госты: мухі, комары, коляду. / А пэрша муха то й сама прыйшла, коляду, / Пэва варыцца,

муха сварыцца, коляду, / Сіла на кадю, кадю звэрнула, коляду, // Кадю звэрнула, пэва вэлела, коляду, / Пэва ліецца, муха смеіцца, коляду» [16, кн. 1, с. 49]. У жартоўных жніўных песнях пра нядбайную ці скупую гаспадыню, якая павінна частаваць жней, муха (або мошка) становіцца вінаватай у тым, што жнеі засталіся галоднымі, і, адпаведна, заслугоўвае праклён: «Наша мала пані пашла дамоў рана... / Наварыла баршчу, накідала хвашчу... / Паставіла на прыпячку – муха праліла. / – Бадай цябе, мая муха, пераламіла, / Што ты маіх жнічак пагаладзіла!» [17, с. 141]. Частотным з’яўляецца матыў «муха ў вадкіх, вязкіх прадуктах харчавання». У такіх кантэкстах вобраз мухі можа быць семантычна і функцыянальна суаднесеным, нават тоесным, з вобразамі іншых насякомых і буйных жывёл, напрыклад: «Ратуецца як прусак з заціркі», «Трапіў (улез, папаўся) як прусак (лісіца, сучка, сабака) у саладуху» [18, с. 378, 400]. Матыў «муха ў страве» можа ўлучацца і ў «міжэтнічны дыялог», напрыклад у «гутарцы» блыхі з мухай: «Ішла блаха з Польшчы, а муха з Прусаў, і спаткаліся на самай граніцы. Так блаха кажа: “Куды ідзеш?” – “Да Польшчы. А ты куда?” – “А я да Прусаў”. – “Чаму?” – “Ат, мазур выспіцца на саломе і нясе паліць, то маё не пэўна жыццё, а ў прускіх бебехах то я ўнукаў і праўнукаў прыжду”. – “А ты чаму да Польшчы ідзеш?” – “Ат, хай іх хвароба пабярэ! Паду дзе ў страву, то прусак выме, абліжа, высмакча і кіне, а мазур, як упаду ў міску, так возьме цэлу ложку і выкіне на зямлю, то ёсць і для мяне і яшчэ сто нас наесца”» [13, с. 267].

На сугуччы слова «муха» і жаночага імені Млуха будзеца сюжэт казкі «Яўрэй-варажэй». Апавядаецца, як жонка Млуха вымусіла мужа падманам зарабляць грошы – красці ў людзей маёмасць, хаваць яе, а потым за добрую ўзнагароду «варажыць», дзе схавана ўкрадзенае. Пан, каб праверыць здольнасці «варажэя», схаваў у руцэ муху і загадаў: «От угадай, што ў мяне ў кулаці». А яўрэй: «“Ой, Млуха, Млуха!” – “Ох, варажэй! Угадаў, што ў мяне муха!” Узяў, даў яму грошай багата, раз угадаў, што муха, і адпусціў яго» [9, с. 661].

Заклучэнне

Муха выступае найбольш сімвалічна «нагружаным» прадстаўніком класа лётаючых кусаючых насякомых і паводле апазіцыі «жаночы – мужчынскі» ўтварае пару з камаром, а паводле апазіцыі «чысты (чортавы) – нячысты (боскі)» – з пчалой (характэрна і ўнутрыкатэгарыяльнае збліжэнне мухі з пчалой). Слова «муха» можа выступаць родавым найменнам лётаючых кузурак. Як нячыстае насякомае-«гад», улучанае ў быццёвую прастору чалавека, муха фігуруе ў адным кантэксце з блыхой, прусаком. Фальклорныя тэксты шырока адлюстроўваюць асацыяцыі мухі з дробнымі прадметамі (па прыкмеце мноства, маленькага памеру). Прадуктыўнымі ў плане семіятызацыі з’яўляюцца таксама прыкметы, якія характарызуюць муху па знешніх адметнасцях, паводзінах, спосабу перасоўвання ў прастору, выдаванаму гуку (гэтыя прыкметы ў большасці выпадкаў выступаюць класіфікатарамі з негатыўным сэнсам). Важнай з’яўляецца і «тэмпаральная прыкмета» мухі, якая асабліва вылучаецца ў «энтамалагічным палявым календары»: яе актыўнасць звязваецца з Пятроўкай і Спасаўкай (асабліва часта вобраз мухі фігуруе ў кантэксце жніўнай тэматыкі), а ў сутачным цыкле – з днём. Муха цесна звязана з антрапалагічным канцэптуальным кодам, выяўляе жаночую сімваліку і ўваходзіць у групу насякомых, пры дапамозе якіх чалавек абазначаецца «энтамалагічна», сімвалізуецца яго псіхасаматэчны стан. Муха, як і шэраг іншых негатыўна асэнсаваных насякомых, улучана ў народную дэманалогію і рэпрэзентуе тэмы душы і смерці.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Терновская, О. А. К описанию народных славянских представлений, связанных с насекомыми. Одна система ритуалов изведения домашних насекомых / О. А. Тер-

новская // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст : сб. науч. ст. ; редкол.: Н. И. Толстой (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1981. – С. 139–159.

2. Кривошапова, Ю. А. Славянская народная энтомология (избранная библиография) [Электронный ресурс] / Ю. А. Кривошапова. – Прага. – 2006. – № 4. – С. 17–35. – Режим доступа: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/12152>. – Дата доступа: 22.3.2019.

3. Терновская, В. «Ведовство у славян. II. Бзык (мухи в голове)» / В. Терновская // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте : сб. науч. ст. ; отв. ред. Э. И. Зеленина, В. И. Усачева, Т. В. Цивьян. – М. : Наука, 1984. – С. 118–129.

4. Валодзіна, Т. Жывёльны свет і ўстойлівыя выразы / Т. Валодзіна // Малыя жанры. Дзіцячы фальклор / навук. рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – С. 68–87.

5. Янкоўскі, Ю. Муха / Ю. Янкоўскі // Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 318–319.

6. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.

7. Полацкі этнаграфічны зборнік / уклад. А. У. Лобач. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Вып. 2 : Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. – 2 ч.

8. Дзіцячы фальклор / склад. Г. А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 734 с.

9. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. – Мінск : Беларус. навука : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 1 : Магілёўскае Падняпроўе / Т. Б. Варфаламеева [і інш.]. – 2001. – 797 с.

10. Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / склад. М. Я. Грынבלата. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2. – 616 с.

11. Народная медыцына: рытуальна-магічная практыка / уклад. Т. В. Валодзінай. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 776 с.

12. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. – Мінск : Беларус. навука : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 5 : Цэнтральная Беларусь : у 2 кн. / В. І. Басько [і інш.]; ідэя і агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – 2010–2011. – Кн. 1. – 2010. – 847 с.

13. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / склад. К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 496 с.

14. Загадкі / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. – Мінск : Беларус. навука, 2004. – 363 с.

15. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. – Мінск : Беларус. навука : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 6 : Гомельскае Палессе і Падняпроўе : у 2 кн. / Т. В. Валодзіна [і інш.]; ідэя і агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – 2012–2013. – Кн. 2. – 2013. – 1231 с.

16. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. – Мінск : Беларус. навука : Выш. шк., 2001–2013. – Т. 4 : Брэсцкае Палессе : у 2 кн. – 2008–2009. – Кн. 2 / А. М. Боганева [і інш.]; ідэя і агул. рэд. Т. Б. Варфаламеевай. – 2009. – 863 с.

17. Жніўныя песні / уклад. А. С. Ліса, В. І. Ялатава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1974. – 816 с.

18. Выслоўі / склад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 09.09.2019

Shved I. A. Entomological Code of Traditional Spiritual Belarusian Culture: Fly

The article is dedicated to the historical and genetic and functional-semantic study of the image of a fly as a factor of entomological code the traditional spiritual culture of Belarusians. By the material of different genres found that fly as unclean insect included in the existential space of human stands the most symbolically loaded representative of a class with negative meaning of flying biting bug. This image of the bug is closely related to anthropological and demonological codes, to the theme of death, the soul, psychosomatic condition, and acts as the ironic character with female symbols and represents the fineness of ideas, nullity, and dirt.